

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIIY-IQTISODIY FAKUL'TETI

ARXIVSHUNOSLIK YO'NALISHI

III kurs 305- guruh talabasi

Sobirov Jahongirning

MAXSUS TARIXIY FANLAR ASOSLARI

fanidan

**“PALEOGRAFIYANING MAQSAD VA
VAZIFALARI”**

mavzusida tayyorlagan

REFERAT

Namangan – 2015 yil

REJA:

- 1. «Paleografiya»ning maqsad va vazifalari**
- 2. Insoniyat tarixidagi yozuv turlari**
- 3. O'rta Osiyodagi qadimgi yozuvlar.**

1. «Paleografiya»ning maqsad va vazifalari.

Paleografiya soʻzi istiloh sifatida ikkita yunoncha soʻzdan tashkil topgan: «palayos» – qadimgi va «grafo» – yozaman. Paleografiya fani qoʻlyozma manbalarning tashqi belgi-xususiyatlarini tarixiy rivojlanishda oʻrganadi.

Paleografiya fani oʻrganadigan u yoki bu qoʻlyozma manbaning tashqi belgi-xususiyatlari quyidagilardan iborat: qoʻlyozma harflari, bu harflarning yozilish xususiyatlari, yozuv turi, qoʻlyozmaning materiali, yozuv qurollari, qoʻlyozmada ishlatilgan bezaklar, qoʻlyozma yozilgan siyoh, qoʻlyozmadagi tamgʻalar, muhrlar, qoʻlyozmaning formati, qoʻlyozma muqovasi va boshqa tashqi belgilar.

Paleografiyaning vazifasi quyidagilardan iborat: harflarning grafikasi, xususiyatlarini, harflarning rivojlanishini, yozuvning oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish, qoʻlyozmadagi matnni xatosiz oʻqiy olish; qoʻlyozma manbaning yozilgan vaqtini aniqlash; qoʻlyozma yaratilgan hududni aniqlash; qoʻlyozma kim tomonidan yozilganligini belgilash; qoʻlyozmaning asl nusxa yoki qalbaki ekanligini aniqlash va hakoza.

Paleografiya ilmiy fan sifatida epigrafika, sfragistika, numizmatika, xronologiya, shuningdek manbashunoslik fanlari bilan uzviy bogʻliqdir. Bu fanlar bir-birini oʻrganishga yordam beradi va oʻzaro bir-birini toʻldiradi.

Paleografiyaning ish uslubi: paleografiyaning uslubi asosida qoʻlyozmadagi bir qator belgi-xususiyatlar, masalan, xarflarning grafikasi, yozuvda ishlatilgan material, qoʻlyozmadagi bezaklar, qoʻlyozmani yozishda ishlatilgan yozuv qurollari ustidan oʻtkaziladigan kuzatishlar, shuningdek bu xususiyatlarning tarixiy bir davr uchun oʻzaro mos kelish-kelmasligini aniqlash ham bu fanning ish uslubiga kiradi.

Ma'lumki, tarixdagi har qanday davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy taraqqiyot darajasi oʻsha davrdagi yozuvning holatida oʻz izini qoldiradi, yozuvning xususiyatlarini belgilaydi. Boshqacha aytganda, paleografiyaning tadqiqot ob'yekti boʻlgan qoʻlyozmalarning tashqi belgilarini bir-biri bilan bogʻlaydi. Masalan, arab xalifaligining VIII asr oʻrtalari va IX asr boshlaridagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyoti oʻsha davrdagi yozuvga oʻz ta'sirini

o'tkaza olgan. Bundan tashqari o'sha davrda yaratilgan qo'lyozmalarda ham o'zining izini qoldirgan ya'ni sekinlik bilan yoziladigan kufiy yozuvi o'rnida davlat muassasalaridagi ish yuritishda undan ko'ra tyezroq yozish imkoni bor bo'lgan nasx yozuvi bilan almashgan. Shuningdek, qo'lyozma yozish uchun ishlatiladigan va o'sha davr uchun o'ta qimmat va kamyob hisoblangan papirusni qog'oz siqib chiqargan. Chunki papirus ish yuritishdagi betinim o'sib borayotgan ehtiyojni qondira olmay qolgan edi.

Yana bir misol: Temuriylar impyeriyasining eng rivojlangan davri markazlashgan davlatchilikning eng yuqori darajasiga to'g'ri keladi. Bu davr yozuvning eng asosiy turi nasta'liq xati hisoblanardi. Tarixdan ma'lumki, arab yozuvlari ichida eng go'zal, eng jozibador va xattotdan eng ko'p diqqat talab qiluvchi yozuv nasta'liq yozuvidir. Taraqqiyotning xuddi shunday bosqichini qo'lyozmalarning boshqa tashqi belgilari, shu jumladan, undagi bezaklar ham bosib o'tgan. Bu esa o'z navbatida nafaqat madaniyat taraqqiyotining ichki shart-sharoitlari, balki tashqi siyosiy va madaniy aloqalarning yanada intyensivlashgani bilan bog'liq edi. Bu esa, turli xalqlar madaniyatining o'zaro ta'siri va uning umumtaraqqiyotdagi tutgan o'rni masalasini keltirib chiqaradi.

Xullas, paleografiya fani ko'makchi tarixiy fanlarning eng muhimlaridan hisoblanadi va tarixni yanada chuqur o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

2. Insoniyat tarixidagi yozuv turlari.

Insoniyat tarixida yozuv juda qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ibtidoiy jamoa davrida odamlar o'z fikrlari, xohish-istaklarini, biror voqyea-hodisa haqidagi xabarni turli xil narsa-predmetlar yordamida ifodalaganlar (yetkazganlar). Lekin bu hali yozuv hisoblanmas edi. Ma'lum muddat vaqt o'tganidan keyin u yoki bu fikrni bildiradi oladigan shartli belgilar paydo bo'lgan. Bu shartli belgilardan keyin biz yozuv dyeb ataydigan va ma'lum tizimga ega bo'lgan belgilar vujudga kelgan.

Eramizdan avvalgi to'rtinchi ming yillikda Arabiston yarim orolidagi qadimgi davlatlar hududlarida misr va shumer yozuvlari paydo bo'lgan. Ikkinchi ming

yillikning boshlariga kelib, O'rta yer dengizi qirg'oqlarida ossuriylar va bobiliylar yozuvi shakllangan. Hozirgi Hindistonning shimoliy qismi va Old Osiyo hududlarida esa hind yozuviga asos solingan. Undan ham keyinroq, yozuvning g'arbiy-somiy tizimi vujudga kelgan.

Umuman, insoniyat tarixi yozuvning to'rt qadimiy turini biladi:

1. *Piktografik yozuv*. Bu istiloh lotincha «piktus» – rasm, surat; «grafo» – yozaman qismlaridan iborat bo'lib, rasm yozuv demakdir. Bu yozuvning dastlabki shakllari myezyeolit va nyeolit davrida paydo bo'lgan. Odamlar o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini, xohish-istaklarini turli rasmlar, suratlar orqali bir-birlariga yetkazganlar. Odamlarning o'zi chizgan bu suratlar harbiy yurishlar, urushlar, to'qnashuvlar, majburiyatlar, ultimatumlar, sevgi-muhabbat borasidagi xabarlarni bir joydan ikkinchi joyga yetkazish uchun xizmat qilgan. Yozuvning bu turi juda katta hududda va uzoq muddat ishlatilgan. Lekin yozuvning bu turida konkret narsa-hodisa to'g'risidagi xabar oson yetkazilgan bo'lsa-da, abstrakt (mavhum) tushunchalarni yetkazish uchun bu yozuvdan foydalanish qiyin bo'lgan. Shu sababli yozuvning bu turi insonning talabiga to'la javob bera olmagan.

Lekin shunga qaramay, piktografik yozuvning ayrim shakllari hozirgacha saqlanib qolgan. Masalan, darvoza tepasiga qo'yilgan itning surati hovlida qopag'on it borligining belgisidir. Transformator budkasi dyevoridagi kalla suyagi rasmi xatarning mavjudligiga ishoradir. Katta qilib ishlangan barmoq surati harakat yo'nalishini bildiradi va hokazo.

Vaqt o'tishi bilan piktografik yozuv o'rnini undan mukammalroq va murakkabroq bo'lgan logografik yozuv egallagan.

2. *Logografik yozuv*. Bu istiloh lotincha «logos» – so'z, mantiq va «grafo» – yozaman so'zlaridan shakllangan. Jamiyat rivojlanishda davom etar ekan, har bir predmet yoki har bir tushuncha shu predmet yoki tushunchaning surati yordamida ifodalana boshlagan. Demak, yozuvning bu turida ifodalangan shakl bilan ifodalanishi kiyerak bo'lgan predmet yoki tushuncha o'rtasida mantiqiy bog'liqlik mavjuddir. Shuning uchun bu yozuv logografik yozuv deyib nom olgan. Bu yozuvda masalan, ikkita qo'lning surati «jangchi», «askar» ma'nosini ifodalagan.

Agar bir qo'lda qalqon, ikkinchi qo'lda nayza surati bor bo'lsa, bu «jang» yoki «jang qilmoq» so'zlarini bildirgan. «Ko'rmoq» fe'lini bildirish uchun ikkita ko'z surati xizmat qilgan. «Baxillik», «ochko'zlik» ma'nosini timsohning surati bildirgan. Bitta oyoqning rasmi «qadam tashlamoq» ma'nosini ifodalasa, ikkita oyoqning surati «yurmoq», «bormoq» ma'nolariga to'g'ri kelgan. Yozuvning bu turi ideografiya deb ham ataladi.

Logografik yozuvning kamchiligi shundan iboratki, bu tur yozuvni hamma ham bilavermagan. Undan asosan ruhoniylar, davlat tepasidagi amaldorlar, mutaxassislar, kotiblar va xattotlar xabardor bo'lishgan.

3. *Bo'g'in yozuvi*. Eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikning o'rtalarida va birinchi ming yillikning boshlarida ilgarigi yozuvga nisbatan qulayroq va soddaroq bo'lgan yozuv shakllana boshlagan. Bu yozuvda so'zlar hamda ayrim sodda jumlar bo'g'inlarni bildiruvchi belgilar yordamida ifodalangan. Shuning uchun bu yozuv bo'g'in yozuvi deyib ataladi. Yozuvning bu turi ilgarigi yozuvlardan qulayroq bo'lgan, lekin uning ham o'ziga yarasha nuqsoni bo'lgan. U ham bo'lsa, bu yozuv asosan so'zlar bir yoki ikki bo'g'indangina iborat bo'lgan tillar uchun qulay bo'lgan. Bunday tillarga hind tilining ayrim tarixdagi variantlari kiradi. Shu kamchiligi bor bo'lgani uchun bu yozuv boshqa xalqlar orasida kam tarqalgan.

Lekin yozuvning bu turkumiga kiruvchi mixxat deyib atalgan yozuv nisbatan keng tarqalgan. Uni eramizdan avvalgi to'rtinchi mingyillikning oxirida Mesopotamiyada (hozirgi Iroq davlati hududi)da yashagan shumerlar o'ylab topganlar.

Mixxat yozuvidagi elyemyentlar asosan mix yoki pona shaklini eslatgani uchun mixxat deyib nom olgan. Mixxat eramizdan avvalgi birinchi mingyillikning oxirlarigacha bobiliylar, assuriylar, xetlar, finikiylar tomonidan qo'llanib kelingan. Bu yozuvdan Urartu davlati aholisi, forslar va boshqa qo'shni xalqlar ham foydalanishgan.

Mixxat yozuvi piktografik yozuvdan kelib chiqqan. Bu dastlab italiyalik savdogar Pestro Chella Valle tomonidan o'rganilgan.

Mixxat yozuvlari ichida eng ko'p tarqalgani forsiy mixxatdir. Bu yozuv eramizdan avvalgi VI-IV asrlargacha Ahamoniylar davlati hududida qo'llanib kelingan. Bu yozuvdan qo'shni davlat xalqlari, shu jumladan O'rta Osiyo xalqlari ham foydalanishgan. Ahamoniylar davlatining qulashi bilan bu yozuvdan foydalanish ham kamaya boshlagan.

4. *Harfiy yozuv.* Yozuvning bu turida tildagi har bir tovushga bittadan harf yoki belgi to'g'ri keladi. Bu tizimdagi yozuv hech bir istisnosiz finikiylar, suriyaliklar va falastinliklar ijod etgan somiy yozuvga borib taqaladi. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Qadimgi fors davlati dyevonxonalarida davlat ahamiyatiga molik hujjatlar oromiy tilida olib borilgan va bunda finikiylar alifbosining oromiy variantidan foydalanganlar. Keyinchalik vaqt o'tishi bilan bu alifboning juda ko'p variantlari shakllana boshlagan. Bu variantlarning biri hozirgacha eng ko'p xalqlar tomonidan qo'llanib kelayotgan arab yozuvidir va kvadrat shaklga ega bulgan yahudiy yozuvidir. Keyinchalik eramizdan avvalgi IV-III asrlarda oromiy alifbosi eroniy tillarda so'zlashuvchi ko'pgina xalqlar tomonidan ishlatib kelingan. O'rta fors yozuvi va Parfiya yozuvi xuddi shu tariqa paydo bo'lgan. Bu alifbo asosida keyinchalik so'g'd yozuvi, xorazmiy yozuv va boshqa yozuvlar paydo bo'lgan. Eramizning VII-VIII asriga kelib bu eroniy yozuvlarni arab yozuvi siqib chiqargan.

Bundan tashqari eroniy va O'rta Osiyodagi Muqaddas kitob uchun maxsus Avesto yozuvi yaratilgan. Bu yozuv oromiy-eroniy yozuvi asosiga qurilgan bo'lgan.

Yevropada esa, bu yerdagi tillar uchun grek yozuvining turli variantlari, xususan, lotin yozuvi qo'llanilgan. IX-X asrdagi grek qo'lyozma alifbosining yana bir varianti slavyan tillari uchun moslashtirilgan va shu tariqa qadimgi rus alifbosi-kirillisa vujudga kelgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yozuvning kashf etilishi insoniyat tarixida juda katta hodisa bo'lgan. Yozuv vositasida inson o'zidan uzoqda bo'lgan boshqa inson bilan aloqada bo'la olgan, shuningdek u yoki bu ma'lumotni o'zidan keyingi avlodga qoldirish imkoniga ega bo'lgan.

3. O'rta Osiyodagi qadimgi yozuvlar.

O'rta Osiyoning bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi xalqlarini shaklar (saklar) va massagyetlar tashkil etadi. Bu xalqlarning ham o'z yozuvlari mavjud bo'lgan. O'rta Osiyo xalqlari bilan G'arbiy Osiyodagi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi natijasida O'rta Osiyoga G'arbiy Osiyodan oromiy yozuvi kirib kelgan. Bungacha O'rta Osiyoda fors mixxatidan foydalanishar edi. Oromiy yozuvi mixxatga qaraganda ancha sodda bo'lib, taxminan yigirmata harfdan iborat bo'lgan. Eramizdan avvalgi III-II asrlarda Xorazm, Baqtriya, Parfiya va So'g'd davlatlarida shu oromiy yozuvida kitoblar yozilgan. Shuningdek davlat ahamiyatiga molik diplomatik hujjatlar ham shu yozuvda rasmiylashtirilar edi. Bu davlatlarda qisman gryek yozuvi ham istye'molda bo'lgan. Oromiy yozuvida xat o'ngdan chapga qarab yozilgan. Bu yozuvda unli tovushlarni ifodalash uchun harflar bo'lmagan. Oromiy yozuvi zaminida fors yozuvi shakllangan.

Umuman, eramizdan avvalgi IV asrdan eramizning IV asrigacha bo'lgan davrda O'rta Osiyoda, shu jumladan O'zbyekiston hududida ham quldorlik tuzumi mavjud bo'lgan. Bu hududda o'sha davrda bir nycha mustaqil davlatlar mavjud bo'lib, ularning har biri o'z yozuviga ega edi. Bu yozuvlar quyidagilardan iborat:

1. *Pahlaviy yozuvi*. Bu yozuv oromiy yozuvidan kelib chiqqan eng qadimgi yozuvdir. Pahlaviy yozuvining ikki turi mavjud: 1 Pahlaviy yozuvi, 2. Arshakiy yozuvi.

Pahlaviy yozuvidan keyinchalik so'g'd yozuvi, eramizning III asrida esa, qadimgi xorazm yozuvi shakllangan. Eramizning VI asrida yana shu yozuv asosida O'rxun-yenisey yozuvi paydo bo'lgan.

2. *So'g'd yozuvi*. Zarafshon daryosi vohasi va hozirgi Qashqadaryo viloyati hududida So'g'd davlati (gryekcha nomi-Sogdiana) mavjud bo'lgan. Bu davlat qisman hozirgi Tojikistonning ayrim tumanlarini ham o'z ichiga olgan. Bu davlatda so'g'd yozuvi deb ataladigan yozuvdan foydalanishgan. Bu yozuv oromiy yozuvining pahlaviy variantidan shakllangan.

So'g'd yozuvi keyinchalik vujudga kelgan uyg'ur yozuvi, mo'g'o'l yozuvi va manchjur yozuvlari uchun asosiy elyemyent bo'lib xizmat qilgan. Bu yozuvning dastlabki bosqichida harflar alohida-alohida yozilgan. Vaqt o'tishi bilan ularni bir-biriga ulab yozish rasm bo'lgan.

3. *Baqtriya yozuvi*. Bu yozuv Baqtriya davlati hududlarida amalda qo'llanilgan. U oromiy-pahlaviy yozuvi variantlaridan biri bo'lib, Baqtriyadagi mahalliy so'zlashuv tiliga moslab, isloh qilingan yozuvdan iboratdir.

4. *Parfiya yozuvi*. Bu yozuv eramizdan avvalgi III-I asrlarda Parfiya davlati hududida amalda qo'llanilgan. Parfiya davlati Kaspiy dyengizining janubiy – sharqiy qirg'oqlarini o'z ichiga olgan. Bu hudud aholisi parfiya tilida so'zlashgan. Bu til esa qadimgi fors tili variantlaridan biri bo'lgan dariy tiliga yaqin bo'lgan. Bu til fonetikasi va grammatikasi nuqtai nazaridan oromiy tilidan farq qilgan. Shuning uchun bu yozuv ham oromiy yozuvidan ma'lum darajada farq qiluvchi yozuv hisoblangan.

5. *Qadimgi xorazm yozuvi*. Bu yozuv oromiy yozuviga juda yaqin bo'lgan. Bu alifbo Ahamoniylar dinastiyasi davridagi klassik oromiy yozuvi tarmoqlaridan biri hisoblanadi va u o'zida qadimgi oromiy yozuvi an'analarini yaxshigina saqlab qolgan. Ushbu yozuv eramizning II asrigacha amalda qo'llanib kelgan.

6. *Avesto yozuvi*. ALeksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) imperiyasi qulaganidan keyin, O'rta Osiyodagi davlatlar, shuningdek Parfiya, Xorazm davlati, Eron o'z mustaqilliklarini qayta qo'lga kiritganlar. Eronda Sosoniylar dinastiyasi davlat tepasiga kelgach, o'zlarining qadimgi muqaddas kitoblari bo'lgan «Avesto»ni qayta tiklash masalalasi ko'tarilgan. Ma'lumki, o'n ikki ming mol terisiga yozilgan bu kitobni A.Makedonskiy o'z yurtiga olib ketgan. Uning foydali tomonlarini o'z faylasuflariga tanishtirib, so'ng uni yo'q qilib yuborgan edi. Biroq «Avesto» kitobi yozilgan yozuvni hech kim bilmagani va biladiganlardan hech kim hayot emasligi sababli, bu kitobni tiklash mumkin emas edi. Shu sababli eramizdan avvalgi VI-III asrlarda Eronda mazkur «Avesto»ni qayta yaratish maqsadida yangi yozuv ijod qiladilar va bu yozuv tarixga «Avesto yozuvi» nomi bilan kirgan. Keyinchalik bu yozuv pahlaviy yozuvi bilan bir

qatorda mahalliy aholi tomonidan qo'llana boshlagan. Bu yozuvda tilda mavjud bo'lgan qisqa va cho'ziq unlilar gryek yozuvida qanday ifodalansa, shunday ifodalangan. Umuman unli tovushlarni ifodalash uchun esa, harflarning soni 35 ta bo'lgan. Bu yozuv qadimgi fors tili hisoblangan dariy tilining fonetikasini hisobga olgan holda tuzilgan bo'lgani uchun uzoq vaqt amalda qo'llanib kelingan va eramizning VII asrigacha-arablarning bostirib kelgunigacha Eron hududida qo'llanib kelingan.

7. *O'rxun-yenisey yozuvi*. Eramizning VI asriga kelib, O'rta Osiyoda Turk xoqonligi davlati vujudga keldi. Bu davlat g'arb tomondan Vizantiya bilan, janub tomondan Eron va Hindiston bilan, sharq tomondan Xitoy bilan chegaradosh bo'lgan. Xullas, Azov dyengizidan Uzoq Sharqqacha bo'lgan ulkan territoriya bu davlatga qarashli bo'lgan. Bu davlat turkiy qabilalar davlati bo'lib, O'rxun-yenisey yozuvi bu davlatning yozuvi hisoblangan. Bu yozuv ham pahlaviy yozuvi asosida vujudga kelgan bo'lib, unda so'g'd va oromiy yozuvlari elementlari mavjud bo'lgan.

8. *Uyg'ur yozuvi*. Bu yozuv so'g'd yozuvi variantlaridan biri bo'lgan va O'rxun-yenisey yozuvi bilan parallel qo'llanib kelgan. XIV-XVI asrlarda mo'g'ullar mo'g'ul tili xususiyatlarini hisobga olib bu yozuvni isloh qilishgan va mo'g'ul tili yozuvini yaratishgan. Keyinchalik uyg'ur va mo'g'ul yozuvi asosida manchjur, oyrot, buryat tillari yozuvi vujudga kelgan.

Xulosa qilib aytganda, O'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, O'zbekiston hududida yashagan xalqlar qadimdan o'zlarining mustaqil davlatlariga ega bo'lganlar. Shuningdek davlatchilikning muhim elementlaridan biri bo'lgan yozuv masalasi ham bu hududlarda ijobiy hal qilingan bo'lgan. Har bir davlat o'zining mustaqil yozuviga ega bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: «Шарқ», 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
4. Беляков А.С. Эпиграфика. Введение в специальную историческую дисциплину. – М., 1990.
5. Эпиграфика Узбекистана. – Т., 1990.
6. Қўчқоров Т. Палеография. – Т.: Ўзбекистон, 1988.

АННОТАЦИЯ

Ушбу мустақил ишда тарих фанинг махсус тармоқларидан бири бўлган палеография фанининг вужудга келиши, ёзув белгилари ва уларнинг турларининг яратилиши ёритиб берилган.